

Rozdział III

Współczesne podejścia do procesów rewitalizacji

1. Rewitalizacja z perspektywy ekonomii cyrkularnej

W ostatniej dekadzie na znaczeniu zyskała koncepcja gospodarki obiegu zamkniętego często utożsamiana i opisywana także jako cyrkularna ekonomia, gospodarka obiegowa, zapętlona, okrężna czy też gospodarka o obiegu wewnętrznym [Ghisellini *et al.* 2016: 11–32; Geissdoerfer *et al.* 2017: 757–768; Kirchherr *et al.* 2017: 221–232]. Koncepcja ekonomii cyrkularnej została rozwinięta i zyskała rozgłos dzięki pracom Braungarta *et al.* [2007: 1337–1348] i Stahela [1982: 72–96]. Istotą przejścia od funkcjonującej dziś gospodarki w modelu linearnym do gospodarki obiegu zamkniętego jest odnalezienie nowych korzyści, jakie można czerpać z zachodzących procesów społeczno-gospodarczych. Cyrkularna ekonomia (CE) rozumiana jest jako system ekonomiczny, który zastępuje koncepcję „końca życia” produktu, ponownym użyciem, recyklingiem i odzyskaniem materiałów w produkcji, procesie dystrybucji i konsumpcji, zarówno na poziomie mikro, jak i mezo i makro. Jej celem jest osiągnięcie zrównoważonego rozwoju, czyli wpływanie jednocześnie na dobrą jakość środowiska, dobrobyt gospodarczy i równość społeczną, z korzyścią dla obecnych i przyszłych pokoleń [Kirchherr *et al.* 2017]. Nie chodzi zatem o rewolucyjne formowanie całkowicie nowej, alternatywnej koncepcji gospodarki, ale o stopniowe przekształcanie obecnej gospodarki linearnej w okrężną i wypracowanie odpowiednich dla niej modeli ograniczających zużycie zewnętrznych zasobów. Cyrkularna ekonomia jest postrzegana jako rozwiązanie pozwalające na poprawę jakości życia z ograniczeniem zużycia zasobów, bez rezygnacji z zaspakajania potrzeb społecznych, ale z ich zaspokojeniem w sposób innowacyjny.

Szacuje się, że obecnie ok. 50% zamieszkuje, a do 2030 r. 60% ludności świata zamieszkiwać będzie w obszarach miejskich. Zgodnie z danymi przedstawionymi w 2018 r. w *The Circularity Gap Report. An Analysis of the Circular State of the Global Economy* – funkcjonowanie miast wpływa bezpośrednio na wytwarzanie ok. 75%

światowego PKB, jednocześnie przyczyniając się do ok. 75% światowej emisji dwutlenku węgla i zużycia ok. 75% światowych zasobów surowców naturalnych [Circle Economy 2018]. Postępujące procesy urbanizacji wpływają przede wszystkim na zwiększenie potrzeb w zakresie zabudowy, dostępności infrastruktury, transportu, żywności i wody, to z kolei generuje coraz większą skalę odpadów, pogorszenie jakości środowiska, a tym samym ograniczanie możliwości zrównoważonego rozwoju. Dlatego też wykreowanie miast jako liderów prośrodowiskowych zmian postrzegane jest jako jedna z najefektywniejszych ścieżek implementowania zrównoważonego rozwoju.

W tym kontekście, wdrażanie koncepcji cyrkularnej ekonomii w miastach stało się w ostatnich latach jednym z najważniejszych wyzwań polityki miejskiej. Jest to nowe wyzwanie społeczne, technologiczne, ekologiczne i polityczne, a jednocześnie ogromna szansa dynamizowania rozwoju gospodarczego oraz tworzenia odpowiedzialnego i zrównoważonego rozwoju miast z udziałem wielu miejskich środowisk zaangażowanych w procesy rozwoju. Szczególnym obszarem wdrażania idei cyrkularnej ekonomii jest proces rewitalizacji miast, intensywnie realizowany w ostatnich trzech dekadach w miastach europejskich.

Procesy rewitalizacji są odpowiedzią na degradację struktur przestrzennych, społecznych i gospodarczych, wynikających z cyklicznej i cyrkularnej natury miast [Van den Berg *et al.* 1982: 24–45; Forrester 1970; Cunningham 2002]. Ich celem jest regeneracja i nadanie nowej wartości obszarom zdegradowanym. Rewitalizację i gospodarkę obiegu zamkniętego łączą dwie wspólne idee. Po pierwsze, w obu tych podejściach cyrkularność jest naturalnym stanem – oba te ujęcia eksponują cyrkularność dóbr i wielu procesów rozwojowych, traktując je jako ich immamentną cechę, wywołującą ich degradację oraz utratę użyteczności i wartości. Po drugie, podejścia te koncentrują swoją uwagę na odtworzeniu wartości i ponownym wykorzystaniu w procesach rozwoju pozornie „zużytych” zasobów. Degradacja (dóbr, produktów, infrastruktury, całych struktur miejskich) nie jest etapem finalnym w cyklu życia, ale staje się wyzwaniem i punktem wyjścia dla regeneracji – poszukiwaniu nowych wartości i zastosowań prowadzących do ponownego ożywienia i odkrycia nowego zastosowania. Zarówno w rewitalizacji, jak i w gospodarce cyrkularnej następuje swoiste następstwo procesów i przekształceń. W konsekwencji procesy rewitalizacji stają się doskonałą płaszczyzną do wdrażania idei cyrkularnej gospodarki w cykliczne i okrężne życie miast [Nowakowska, Grodzicka-Kowalczyk 2019].

Procesy rewitalizacji immamentnie wiążą się z ponownym wykorzystaniem terenów i substancji budowlanej (w sensie technicznym, poprzez adaptacje, modernizacje czy zabudowę pustek miejskich). Najczęściej zlokalizowane są w centralnej części miasta, i dlatego też nie generują wydłużonych przebiegów sieci infrastrukturalnej czy też aktywności transportowej. Rewitalizacja jest więc szansą uchronienia się przed suburbanizacją, a przez to ograniczenie presji na środowisko naturalne.

Na szczególną uwagę zasługują rozwiązania, których wprowadzenie może wpłynąć na niezależność struktur miejskich. Rozwiązania z zakresu cyrkularnej ekonomii mogą przyczynić się do rozwiązania problemu niedoboru wody i energii (np. przez produkcję energii z bioodpadów, odzysk energii z przemysłu). Budynki i inne obiekty infrastruktury to bogactwo zasobów, które mogą zostać ponownie wykorzystane. Ponowne użycie materiałów budowlanych może przyczynić się do oszczędności zasobów, zmniejszenie ilości odpadów składowanych na wysypiskach i ograniczenia zużycia energii potrzebnej do produkcji „od nowa”. Ważne jest, aby wolne tereny w mieście zostały ponownie wykorzystane, a tereny zdegradowane zostały poddane „recyklingowi” np. przez proces rewitalizacji. Zielona przestrzeń w miastach może stać się narzędziem regulacji miejskiego klimatu, powietrza i wody, a jednocześnie zapewniać przestrzeń do uprawy żywności oraz rekreacji. Ważna jest w strukturze miasta infrastruktura umożliwiająca recykling zasobów, ponowne ich wykorzystanie i odzyskiwanie, np. systemy ponownego wykorzystania szarej wody czy zakłady przetwarzania odpadów [Williams 2019].

Problem ten dostrzega Unia Europejska, która w swojej polityce mocno lansuje ideę cyrkularnej ekonomii [Komisja Europejska 2015]. Szacuje się, że społeczeństwa Unii Europejskiej, stanowiące zaledwie 7% światowej ludności zużywają prawie 20% zasobów biologicznych Ziemi. Zdaniem Komisji Europejskiej, zmiana modelu działania ma pozwolić europejskim miastom na tworzenie bezpiecznych miejsc pracy, promowanie innowacji zapewniających przewagę konkurencyjną i dać możliwość stworzenia nowych narzędzi ochrony środowiska. Tym samym – w efekcie ma zapewnić konsumentom dostęp do produktów bardziej trwałych i innowacyjnych, gwarantując oszczędności finansowe i wyższą jakość życia [Komisja Europejska 2015]. Proponowane przez UE działania mają przyczynić się do „zamknięcia pętli” cyklu życia produktów poprzez większy recykling i ponowne wykorzystanie, przynosząc korzyści zarówno dla środowiska, jak i gospodarki. Określono również cele w zakresie recyklingu (wybrane): 65% w zakresie recyklingu odpadów komunalnych do 2035 r., 70% odpadów opakowaniowych do 2030 r., papier i tektura: 85%, metale żelazne: 80%, aluminium: 60%, szkło: 75%, plastik: 55%, drewno: 30%. Dodatkowo określono wiążący cel w zakresie składowania odpadów w celu zmniejszenia składowania odpadów do maksymalnie 10% odpadów komunalnych do 2035 r. [European Commission 2019]. Zakłada się, że osiągnięcie powyższych celów wymagać będzie dużego zaangażowania społeczności i władz lokalnych, ale zarazem będzie mieć istotny wpływ na tempo transformacji europejskich miast w kierunku modeli cyrkularnych.

W cyrkularnej ekonomii upatruje się szans na wdrożenie zdolności miast do samoregeneracji. Zastosowanie zasad cyrkularnej ekonomii w procesach zarządzania miastem ma ograniczyć ilość odpadów i – dzięki zastosowaniu innowacyjnych technologii – wspierać ponowne ich wykorzystanie. Wymogiem koniecznym, ale niewystarczającym dla wdrożenia tego typu rozwiązań jest silna współpraca pomiędzy wła-

dziami lokalnymi a sektorem prywatnym i pozarządowym [Palafox *et al.* 2017]. Miasta mogą zmienić swoją rolę i status – z „przyczyniających się do drenażu zasobów naturalnych” na „przyczyniające się do domykania cyrkularnej luki”. Miasta mają szansę stać się niezależne od zewnętrznych zasobów, a jednocześnie korzystając ze swojego ogromnego znaczenia społeczno-gospodarczego, stać się liderem i platformą do wdrażania rozwiązań z zakresu cyrkularnej ekonomii [Nowakowska, Grodzicka-Kowalczyk 2019].

W sytuacji wyczerpywania zasobów planety, w tym „kurczenia” się dostępnej przestrzeni miast, w obliczu zwiększającej się liczby ludności zamieszkującej obszary miejskie, niedopuszczenie do degradacji struktur miejskich skutkującej jej „hibernacją” jest ważnym wyzwaniem. Rewitalizacja zdegradowanych obszarów miast, zapewniająca nie tylko likwidację problemów, skutków ich powstania, ale także trwałość jej efektów jest relatywnie nowym podejściem w polityce miejskiej. Wprowadzenie do procesów rewitalizacji rozwiązań z zakresu cyrkularnej ekonomii może z jednej strony poprawić efekty tego procesu, z drugiej wzmocnić mechanizmy synergiczne i ich dyfuzję w poszczególnych sferach procesu rewitalizacji (tab. 2).

Respektowanie idei gospodarki cyrkularnej w działaniach rewitalizacyjnych jest raczkującym i słabo spopularyzowanym podejściem do kształtowania regeneracji miast. Tworzy ono jednak ogromne szanse na uzyskanie trwałości i skuteczności procesów rewitalizacji. Cyrkularna ekonomia tworzy pakiet rozwiązań dla miast, które wykorzystane w odpowiedni sposób, z zaangażowaniem środowisk wpływających na ich rozwój, mogą ograniczać lub nawet likwidować czynniki przyczyniające się do stanu ich degradacji [Metabolic 2018]. Wykorzystując cyrkularne rozwiązania mamy szansę kształtować miasta samowystarczalne i posiadające zdolność regeneracji.

Przejsie miast na gospodarkę obiegu zamkniętego wymaga zmiany podejścia do gospodarowania miejską przestrzenią i otwartości na wprowadzanie eko-innowacji w dzielnicach rewitalizowanych, stanowiących często dla gospodarki i społeczności lokalnej najbardziej wartościowe i cenne obszary. Każdorazowo proces nadawania im nowych funkcji z wykorzystaniem innowacyjnych i środowiskowych metod, postrzeganych często za „rewolucyjne” powinien być prowadzony z dużym zaangażowaniem wszystkich aktorów lokalnych, co zwiększa trwałość, efektywność i skuteczność procesów rewitalizacji. Wdrożenie zasad cyrkularnej ekonomii wzmacnia także komplementarność i synergiczność działań prowadzonych w ramach procesu rewitalizacji. Rewitalizowane obszary mogą być zatem nie tylko „uzdrowione” same w sobie za sprawą cyrkularnych projektów, ale zarazem mogą stać się „motorem” cyrkularnych zmian w strukturze miasta, od których rozpoczyna się cyrkularna zmiana [Nowakowska, Grodzicka-Kowalczyk 2019].

Tabela 2. Obszary i wyzwania w zakresie wdrażania CE w działaniach rewitalizacyjnych

Obszary procesów rewitalizacji	Implementacja EKONOMII CYRKULARNEJ
SPOŁECZNY	<ul style="list-style-type: none"> – zwiększenie świadomości wpływu na stan środowiska życia, – otwartość na współpracę mająca na celu współtworzenie miasta, – zwiększenie świadomości roli natury w kształtowaniu jakości życia, – zmiana zachowań na odpowiedzialne w zakresie dbałości o stan środowiska, – zmiana podejścia do konsumpcji dóbr, – otwartość na różnorodność kulturową.
GOSPODARCZY	<ul style="list-style-type: none"> – opracowanie innowacyjnych modeli biznesowych z ograniczeniem ryzyka finansowego, – identyfikacja łańcuchów wartości pozwalających na współpracę podmiotów w mieście, – wspieranie współpracy miasta z sektorem prywatnym.
ŚRODOWISKOWY	<ul style="list-style-type: none"> – ponowne użycie wody deszczowej, – efektywne zarządzanie zasobem komunalnym, – wykorzystanie odnawialnych źródeł energii, – tworzenie samoregenerujących się ekosystemów miejskich, – zapewnienie bioróżnorodności.
FUNKCJONALNO-PRZESTRZENNY	<ul style="list-style-type: none"> – uruchomienie mechanizmów planowania przestrzennego miasta w zgodzie z regułami cyrkularnej ekonomii, – wprowadzenie do planowania przestrzennego narzędzi biorących pod uwagę zarządzanie zasobami, tj.: woda, ciepło systemowe <i>etc.</i>, – angażowanie inwestorów prywatnych w procesy planowania.
TECHNICZNY	<ul style="list-style-type: none"> – wzmocnienie roli narzędzi szacowania kosztów utrzymania planowanych inwestycji infrastrukturalnych, – wdrażanie rozwiązań odzyskiwania materiałów budowlanych w procesach rewitalizacji, – współpraca z branżą budowlaną, szczególnie gałęzią chemii budowlanej w procesach rewitalizacji miast z jednoczesnym wykorzystaniem materiałów z odzysku, – wprowadzenie adaptacyjnych rozwiązań w zakresie infrastruktury.

Źródło: Nowakowska, Grodzicka-Kowalczyk [2019]; Williams [2019].

Próby wprowadzania fragmentarycznych działań z zakresu cyrkularnej ekonomii w wielu krajach podejmowane są od lat. Jednym z takich przykładów może być idea adaptowalności i trwałości substancji budowlanej (ang. *robustness*), która jest postrzegana jako podstawowa cecha dobrze funkcjonującej struktury miejskiej w urbanistyce brytyjskiej [Bently *et al.* 1985]. W podejściu tym eksponowana jest jednak bardziej trwałość tkanki budowlanej niż przetwarzanie materiałów budowlanych raz użytych.

Liderem podejścia do wdrażania idei cyrkularnej ekonomii w procesy rewitalizacji w Europie jest Holandia. Jednym z pierwszych miast, które podjęły działania na rzecz przejścia ku gospodarce obiegu zamkniętego jest Amsterdam. Władze lokalne dostrzegły tam ogromny potencjał takiego rozwiązania, a aktualna strategia wdrożenia rozwiązań cyrkularnych dotyczy głównie dwóch sektorów: budowlanego – szacuje się, że strategia ponownego wykorzystanie materiałów w procesie realizacji zabudowy mieszkaniowej pozwoli na realizację 70 tys. nowych domów do 2040 r. przy oszczędnościach rządu 85 mln Euro w skali roku oraz odpadów organicznych – wykorzystanie wysokowartościowych odpadów organicznych może w okresie od 5–7 lat przynieść miastu korzyści w skali 150 mln Euro rocznie. Podejmowane działania zorientowane są na przemodelowanie łańcuchów wartości w mieście w celu stymulowania innowacji, nowych możliwości biznesowych oraz tworzenia miejsc pracy zarówno w sektorach już funkcjonujących, jak i nowo utworzonych [Circle Economy 2016].

Dobrym przykładem takiego podejścia jest Buikslooterham – dawna dzielnica przemysłowa, która ze względu na pełnioną niegdyś funkcję stanowi najbardziej zanieczyszczone miejsce w Amsterdamie. W 2015 r., zgodnie ze strategią wypracowaną przez organizację Metabolic, we współpracy z władzami Amsterdamu w wyniku współpracy ponad 20 różnych organizacji i firm rozpoczął się proces przekształcania Buikslooterham w zrównoważoną cyrkularną dzielnicę. Każda z inwestycji musi spełnić zakładane normy w zakresie zrównoważonego rozwój, tj. sposobu wznoszenia obiektów, gospodarki odpadami, elektryczności, ogrzewania czy chłodzenia obiektów. Strategia Cyrkularnego Buikslooterham zorientowana jest zarówno na budowanie niezależności energetycznej dzielnicy, wznoszenie budynków z materiałów pochodzących z odzysku, maksymalną oszczędność zużycia wody, zapewnienie bioróżnorodności, elastyczność w zakresie projektowanej infrastruktury, jak i zapewnienie poczucia bezpieczeństwa oraz dobrego środowiska życia. Dzielnica staje się żywym laboratorium miejskim, gdzie testowane są rozwiązania z zakresu współpracy interesariuszy, wdrażania nowych technologii czy spełniania oczekiwań społecznych [Metabolic 2014]. W przypadku Buikslooterham, a także innych obszarów Amsterdamu (m.in. Haven-Stad, De Ceuvel), wdrażane od 2015 r. działania mające na celu przywrócenie zdegradowanych obszarów miasta do życia z wykorzystaniem ekoinnowacyjnych rozwiązań, przynoszą już widoczne pozytywne efekty [Nowakowska, Grodzicka-Kowalczyk 2019].

W Europie Zachodniej coraz więcej miast decyduje się na wdrożenie cyrkularnych strategii w procesy rewitalizacji. Na uwagę zasługują działania podjęte w Glasgow, gdzie w ramach przygotowania The Athletes' Village at Glasgow's Commonwealth Games przeprowadzono rewitalizację części miasta tworząc dzielnicę neutralną pod względem emisji dwutlenku węgla, pokazując tym samym skuteczność i efektywność działań z zakresu CE dla zapewnienia trwałości i autoregeneracji rozwoju miast [Glasgow Chamber of Commerce 2019; Athletes' Village 2014]. Czeska Praga cyrkularną ekonomię traktuje jako środek osiągnięcia stanu miasta odpornego, oferującego mieszkańcom możliwość prowadzenia bardziej zrównoważonego stylu życia, a lokalnym firmom – możliwość prowadzenia działań innowacyjnych, respektujących zasoby środowiska. W opracowanym w 2019 r. raporcie *Circular Prague* jako trzy główne obszary priorytetowe, w ramach których planuje się dokonywanie zmian wskazano: sektor budowlany (dotąd zaledwie 10% używanych materiałów pochodziła ze źródeł wtórnych), gospodarstwa domowe (tu upatruje się możliwość ponownego wykorzystania do 70% wytwarzanych dziś odpadów wielkogabarytowych) i zarządzanie biomasą (głównie w celu wytworzenia biopaliwa na potrzeby miasta [Circular Czechia 2018; Circle Economy 2019]. Ciekawym przykładem działań z zakresu cyrkularnej ekonomii są także procesy rewitalizacji realizowane w ośmiu europejskich miastach portowych, takich jak: Amsterdam, Rotterdam, Londyn, Antwerpia, Hamburg, Marsylia, Lizbona i Porto. Szczególny nacisk położony jest w nich na analizę skutków zastosowania rozwiązań z zakresu CE i włączenia na nowo do miejskich ekosystemów dzielnic, które utraciły swoje znaczenie, w połączeniu z tworzeniem narzędzi pozwalających monitorowanie stanu miast po przeprowadzeniu procesów rewitalizacji w sposób cyrkularny [Gravagnuolo *et al.* 2019].

W Polsce zastosowanie idei cyrkularnej ekonomii w działaniach rewitalizujących jest rzadkie, co sprawia, że trudno jest wskazać dobre przykłady tego typu działań. Jesteśmy w fazie popularyzowania idei i rozpoznawania możliwości jej zastosowania, choć sama idea cyrkularnej gospodarki w polityce miejskiej mocno zyskała na znaczeniu w ostatnich 3 latach.

2. Rewitalizacja z perspektywy zarządzania dziedzictwem

Jak już wcześniej wspomniano, w rozdz. I.2., rozwój miast w Polsce przebiegał – zwłaszcza w okresie powojennym – odmiennie od realiów zachodnioeuropejskich. Jedną z najpoważniejszych konsekwencji funkcjonowania ośrodków miejskich w realiach gospodarki centralnie kierowanej stała się tzw. luka remontowa, będąca efektem wieloletnich zaniechań i niedoinwestowania dzielnic śródmiejskich, co wynikało

z prowadzonej przez władze PRL polityki mieszkaniowej. Luka ta była na początku XXI w. szacowana w Polsce na równowartość kosztów budowy ok. 750 tys. nowych [GTZ 2003: 25]. Natomiast jednym ze skutków transformacji ustrojowej są poważne problemy społeczno-gospodarcze, niejednokrotnie koncentrujące się właśnie w obszarach zabudowy historycznej. Jednocześnie dzielnice centralne, odgrywają szczególną rolę – symboliczną dla mieszkańców, pomagając im utożsamiać się z miejscem zamieszkania oraz wizerunkową rzutującą na kształtowanie percepcji całych miast. Już na początku XX w. Artur Kühnel (1874–1925), profesor Politechniki Lwowskiej, zajmujący się problematyką miejską wskazywał, że w każdym mieście można znaleźć stare elementy, które należy uszanować i ocalić dla potomnych, m.in. ze względu na ich rolę w kształtowaniu indywidualnych cech danego środka miejskiego [Sumień 1989: 256]. Jeśli procesy degradacji tam się ujawniają, wpływa to nie tylko na kondycję wspólnoty miejskiej, ale także postrzeganie ze strony odwiedzających, co może się przyczynić do obniżenia zainteresowania inwestorów [Walczak 2015]. Z tego względu, władze miast nie mogą sobie pozwolić na akceptowanie swoistej „czarnej dziury” w śródmieściu i podejmują działania zmierzające do utrzymania/przywrócenia/ukształtowania cech typowych dla miasta europejskiego jako organizmu opartego na historycznej tradycji, harmonijnym rozwoju przestrzennym, gospodarczym i społecznym: *aby nowe potrzeby mogły być zaspokojone za pomocą starych sposobów* [Sumień 1989: 255].

W świetle powyższych konstatacji, należy jednoznacznie stwierdzić, że w większości miast w Polsce nie jest możliwe skuteczne przeprowadzenie rewitalizacji, bez uwzględnienia problematyki konserwatorskiej. Na konieczność jej integracji w procesie rozwoju miast już w połowie XX stulecia wskazywał ojciec współczesnej myśli urbanistycznej w Polsce – Tołwiński [1948], a pół wieku później wątek ten rozwijał m.in. Ostrowski [1996], według którego w procesie kształtowania miast powinny być ujęte:

- ochrona cennego dziedzictwa,
- tworzenie nowych wartości kulturowych,
- harmonijne uwzględnienie różnorodnych potrzeb społecznych,
- elastyczne sterowanie rozwojem,
- dążenie do jedności w różnorodności,
- dbanie o symbiozę ze środowiskiem przyrodniczym.

Jak jednak zrealizować powyższe postulaty wobec rozbieżnych celów rewitalizacji miast i konserwacji zabytków? Rewitalizacja jest nakierowana na aktywizację obszarów miejskich, podczas gdy już w XIX w. uznano, że obiekty będące świadectwem minionych epok i dawnych stylów, stają się „zabytkami” wyłączonymi z naturalnych procesów społeczno-gospodarczych. Innymi słowy, oba działania dotyczą istniejącej tkanki miasta, ale rewitalizacja koncentruje się wokół jej przyszłości, zaś priorytetem konserwacji jest jej przeszłość. Co więcej, od końca lat 60. XX w. ochrona zabytków konsekwentnie rozszerzała obszar swych zainteresowań na dotąd pomijane obiekty, ta-

kie jak kamienice mieszczańskie, budynki gospodarcze, obiekty przemysłowe i osiedla robotnicze. W rezultacie zwiększyła się różnorodność typologiczna zabytków, a co za tym idzie radykalnie wzrosła liczba chronionych obiektów i obszarów. Zaczęto też doceniać walory zespołów urbanistycznych i dostrzegać w nich – obok pojedynczych obiektów – nową, zasługującą na ochronę, jakość konserwatorską. Przy tak dużym zasobie zabytkowym, tradycyjna koncepcja ochrony, polegająca na swoistej muzealizacji, realizowanej niemal wyłącznie na funduszach państwa, nie miała racji bytu. Kiedy ochroną objęto wiele obiektów, będących własnością prywatną, zmienić trzeba było nie tylko model finansowy, ale także zasady ochrony. Jeśli poszczególne obiekty należą do odrębnych osób i podmiotów, ale ich wartość kulturowa jest własnością publiczną, to z jednej strony należy udostępniać dziedzictwo społeczeństwu, tak aby ułatwić jego poznanie i zrozumienie, z drugiej zapewnić właścicielowi korzystanie z zabytku, a jednocześnie niedopuszczać do jego szkodliwego przekształcenia. Z tego względu zaistniała konieczność współpracy, a następnie połączenia działań konserwatorów oraz planistów, odpowiedzialnych za rozwój przestrzenny i gospodarczy. Kolejnym etapem była integracja ochrony dziedzictwa z ochroną środowiska, która nastąpiła w latach 80. XX stulecia.

Odzwierciedleniem tego procesu jest wiele dokumentów, kart i deklaracji międzynarodowych. Fundamentalne zasady postępowania z zabytkami określiła *Karta Wenecka* z 1964. W 1972 r. przyjęto *Konwencję w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego*, która wprowadziła nową koncepcję ochrony opartej na wartościach. Podejście środowiskowe, oznaczające, że dziedzictwo kulturowe jest jednym z jego elementów, w związku z czym procesy ochrony powinny być zintegrowane, a ich charakter powinien być nastawiony na obszary a nie wyizolowane obiekty zabytkowe zostało zapisane w *Europejskiej konwencji ochrony dziedzictwa architektonicznego*, przyjętej w Granadzie w 1985 r. Dwa lata później uchwalono *Międzynarodową kartę ochrony miast historycznych*, w której nakreślono szeroki zakres ochrony, ale jednocześnie podkreślono, że współdziałanie mieszkańców stanowi niezbędny warunek jej skuteczności. Od początku lat 90. zaczęto odwoływać się do koncepcji zrównoważonego rozwoju, zapisanej w deklaracji ONZ z Rio de Janeiro, czego przejawem może być *Karta Aalborska* z 1994 r., która uznaje miasto europejskie za centrum życia społecznego i kulturalnego oraz dziedzictwa i tradycji. Do relacji między dziedzictwem a środowiskiem odwołuje się także *Ramowa konwencja Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa*, przyjęta w 2005 r. w Faro. W dokumencie tym wskazano istotną rolę, jaką dziedzictwo odgrywa w procesie kształtowania tożsamości i samookreślenia wspólnoty. Rekomenduje się zarządzanie dziedzictwem z współudziałem (partycypacją) społeczności lokalnej, ale jednocześnie podkreśla, że postulaty te mogą być realizowane jedynie w atmosferze bezpieczeństwa i dobrobytu. Prawidłowa ochrona dziedzictwa kulturowego stanowi zatem doskonały wskaźnik jakości życia. Kolejnym ważnym dokumentem jest *Rekomendacja w spra-*

wie *Historycznego Krajobrazu Miejskiego*, przyjęta przez UNESCO w 2011 r. W tym miejscu trzeba wyraźnie zaznaczyć, że krajobraz kulturowy nie jest elementem stałym (zastanym), ale podlega ciągłym zmianom pod wpływem różnorodnych czynników. Z tego względu wymaga innego podejścia aniżeli pojedynczy obiekt czy zespół zabytkowy. W takim ujęciu, świadomość znaczenia ochrony dziedzictwa historycznych obszarów zurbanizowanych w planowaniu przestrzennym jest podstawą do rozwoju zrównoważonego, co może zaistnieć jedynie wtedy, gdy społeczności lokalne są w stanie zrozumieć zarówno kulturowe, jak i ekonomiczne znaczenie otaczających je elementów, składających się na krajobraz kulturowy.

Z powyższego przeglądu najważniejszych dokumentów o zasięgu międzynarodowym wynika, że w ciągu ostatnich dziesięcioleci praktyka konserwatorska coraz bardziej ewoluowała w kierunku procesu zarządzania zmianami, tak aby w jak najlepszy sposób zachować wartości kulturowe z jednoczesnym rozpoznaniem możliwości, jakie tworzą te wartości dla współczesnego społeczeństwa. Jak zauważa Kępczyńska-Walczak [2014] do dziedziny ochrony zabytków wpłynęła potężna fala wiedzy i doświadczenia z innych obszarów – nauk przyrodniczych, ekonomicznych, prawnych, społecznych, zarządzania, marketingu, informatyki i innych. To sprawiło, że ogół zagadnień związanych z identyfikacją, interpretacją, konserwacją i zachowaniem dóbr kultury i dziedzictwa (także wartości niematerialnych), wykraczający poza prace konserwatorskie, zaczęto określać mianem zarządzania dziedzictwem kulturowym, wywodzącym się z koncepcji *cultural resource management*, ukształtowanej na przełomie lat 60. i 70. XX w. w Stanach Zjednoczonych. Zatem, jeśli dziedzictwo kulturowe *to powierzone nam bogactwo, którym trzeba umiejętnie gospodarować dla dobra publicznego* [Kobyliński 2000], to niezbędne staje się stworzenie i zapewnienie odpowiednich ram organizacyjnych, administracyjnych, naukowo-dydaktycznych oraz finansowych na szczeblach krajowym, regionalnym i lokalnym, a nawet indywidualnym. Tym bardziej, że *dziedzictwo to nie tylko suma zachowanych na danym obszarze obiektów zabytkowych. To warstwa symboliczna, związana z interpretacją dziedzictwa jako sacrum, ale także produkt rynkowy* [Purchla 2005: 22], co oznacza, że skuteczność zarządzenia powinna przekładać się na wymierne korzyści także w sensie gospodarczym.

Reasumując: rozszerzający się stopniowo zakres ochrony konserwatorskiej, a w szczególności uznanie historycznych miast za istotną część dziedzictwa kulturowego, sprawiły, że konieczne stało się poszukiwanie rozwiązań o charakterze zintegrowanym. Obecnie przeważa opinia, że ochrona powinna odnosić się do obszarów wyodrębnionych morfologicznie, funkcjonalnie i strukturalnie, a nie koncentrować się jedynie na wartości poszczególnych budynków. Wymaga to także uwzględnienia przestrzeni publicznych wraz z ich wyposażeniem oraz innymi elementami jako samoistnego waloru kulturowego, ale także jako tła dla różnorodnej aktywności mieszkańców, która także stanowi o wartości danego miasta. Zatem w zarządzaniu dziedzictwem nie chodzi jedynie o właściwą konserwację i restaurację zabytków, lecz także ich wartość

społeczno-ekonomiczną, zaś rolę służb konserwatorskich oraz innych instytucji publicznych odpowiedzialnych za tę problematykę, powinno być całościowe spojrzenie, gwarantujące zachowanie historycznej i kulturowej integralności poszczególnych obszarów z jednoczesnym zapewnieniem ich rozwoju, z wykorzystaniem zabytkowego charakteru jako wartości dodanej.

Takie podejście, podkreślające włączanie zabytków do współczesnego życia, rachunek ekonomiczny, wartości materialne i użytkowe zabytków, jest niezwykle nośne i przekonujące, co pomaga w uzyskaniu poparcia władz lokalnych i ich zaangażowania w ochronę dziedzictwa. Jednocześnie jednak decydenci muszą mieć świadomość, że zabytki są nieodnawialnym zasobem (raz utraconego autentyzmu nie da się już przywrócić!), którym trzeba umiejętnie i oszczędnie gospodarować dla dobra publicznego oraz konserwować dla przyszłych pokoleń, gdyż błędne decyzje mogą doprowadzić do jego całkowitego wyczerpania.

Jak widać, zintegrowanie zarządzania dziedzictwem może być postrzegane jako połączenie ochrony zabytków z innymi działaniami, zmierzającymi do odnowy obszarów zurbanizowanych, w tym z rewitalizacją. Nadrzędnym warunkiem jest to, aby realizacja polityki konserwatorskiej nie pozostawała w oderwaniu od otoczenia społeczno-gospodarczego, co może prowadzić jedynie do pogłębiania konfliktów zamiast ich niwelowania. Integracja taka nie może jednak doprowadzić do sytuacji, w których kierunki strategiczne ochrony dziedzictwa kulturowego będą podporządkowane wyłącznie przesłankom ekonomicznym. Wręcz przeciwnie, jeśli celem działań sektora publicznego jest nie tylko stymulowanie wzrostu gospodarczego, lecz także dbałość o jakość życia obywateli, to ochrona i konserwacja zabytków może być postrzegana jako przeciwdziałanie negatywnym skutkom rozwoju gospodarczego. Innymi słowy społeczeństwo, które korzysta z dziedzictwa kulturowego w sposób odpowiedzialny, jednocześnie inwestuje w rozwój i umacnianie swojej tożsamości, wiedzy o przeszłości, a także tworzy dobry klimat do rozwoju gospodarki i turystyki. Podejście takie oznacza rozwój poprzez ochronę, jak i ochronę przez rozwój – czyli zrównoważony rozwój.

W odpowiedzi na współczesne wyzwania i potrzeby wielu miast europejskich w latach 2008–2011 w ramach URBACT II został zrealizowany projekt HerO – Heritage as Opportunity, którego celem było poszukiwanie metod skutecznego zarządzania miastami historycznymi. Uczestniczyło w nim dziewięć ośrodków miejskich – m.in. Lublin – a liderem projektu była Ratyżbona [www.urbact.eu/hero]. W wyniku trzyletnich działań sformułowano wiele rekomendacji oraz opracowano trzyetapową metodologię skutecznego wdrażania planu zarządzania. W pierwszej kolejności wskazano, że dziedzictwo kulturowe powinno być jednym z najważniejszych priorytetów politycznych. Tylko dzięki temu możliwe jest pozyskanie na ten cel środków publicznych, które mogą następnie działać jako kluczowe katalizatory dalszych inwestycji z sektora prywatnego i innych funduszy publicznych, w tym europejskich funduszy strukturalnych. Liderem zmian powinny być władze miasta, odpowiedzialne za opracowanie i przewodniczącą

we wdrażanie strategii, ale w tym procesie niezbędne jest również współdziałanie ze wszystkimi interesariuszami. Zaangażowanie mieszkańców i użytkowników oraz uwzględnienie ich oczekiwań umożliwi zdefiniowanie skoordynowanego i zintegrowanego podejścia, dostosowanego do rytmu życia miasta. Istotne jest także ustanowienie procedur pozwalających na ocenę i monitoring realizacji strategii, aby umożliwić jej dostosowanie się do zmieniających się potrzeb w miarę upływu czasu.

W zakresie implementacji planu wyodrębniono następujące fazy: przygotowawczą, realizacyjno-konsultacyjną i wdrożeniową. W pierwszym etapie podkreślono konieczność wyłonienia lokalnej grupy wsparcia, która będzie współpracować z władzami samorządowymi nad projektem planu. Powinno to pozwolić na wzajemne poznanie wszystkich interesariuszy, ich potrzeb, możliwości i ograniczeń. Następnie zespół roboczy powinien przeprowadzić analizę aktualnej sytuacji i na tej podstawie określić założenia planu oraz wskazać, jakie działania są niezbędne do realizacji przyjętych celów. Ważne jest, aby ustalić zakres niezbędnego wsparcia politycznego oraz zasady finansowania projektu. Drugi etap to tworzenie właściwego planu zarządzania przez samorząd miejski ze współdziałaniem lokalnej grupy wsparcia. Rekomendowane jest wyodrębnienie roboczych zespołów tematycznych odpowiedzialnych za poszczególne aspekty opracowywanego dokumentu (środowisko, kultura, turystyka, urbanistyka, komunikacja itp.). Tworzony plan powinien powstawać na zasadach konsensusu społecznego – pracom powinny towarzyszyć debaty publiczne, a wnioski z dyskusji należy uwzględnić w treści dokumentu. Przed przystąpieniem do fazy wdrożeniowej należy także nakreślić zasady monitorowania oraz określić wskaźniki, które będą podstawą ewaluacji. Wskazane jest, aby procedury te umożliwiały proaktywną rewizję planu już w trakcie realizacji.

Jak widać, opisana powyżej metodyka jest zasadniczo zbieżna ze współczesną filozofią zarządzania w sektorze publicznym, a w szczególności z zasadami tworzenia i wdrażania programów rewitalizacji. W tym kontekście uwagę zwraca przede wszystkim nacisk położony na uspołecznienie procesu. Wydaje się zatem, że możliwe i konieczne jest połączenie problematyki związanej z ochroną dziedzictwa kulturowego i programowaniem procesów rewitalizacyjnych, a przynajmniej harmonizacja obu tych lokalnych polityk sektorowych. Funkcje łączące sektorowe podejście powinno pełnić planowanie przestrzenne, a także strategie rozwoju danego ośrodka miejskiego. W realiach polskich w ostatnim okresie na tę kwestię zwróciło uwagę Ministerstwo Rozwoju, opracowując poradnik, który ma ułatwić prawidłowe powiązanie konserwacji i rewitalizacji [Badeńska-Stapp *et al.* 2018]. W opracowaniu oparto się na obowiązujących regulacjach prawnych, a także doświadczeniach miast polskich i europejskich. Z jego treści wynika, że koordynacja przede wszystkim powinna objąć program rewitalizacji oraz gminny program opieki nad zabytkami. Niestety, chociaż opracowanie takiego dokumentu jest w świetle prawa obowiązkowe, to wiele gmin nie traktuje tego zadania priorytetowo.

Na tym etapie można określić zbieżność celów oraz pola potencjalnego konfliktu między potrzebami ochrony dziedzictwa oraz odnowy i aktywizacji. Zwłaszcza, że z punktu widzenia rewitalizacji dziedzictwo może być postrzegane zarówno jako słaba strona (sytuacja problemowa), jak i atut. Analiza gminnych programów rewitalizacji wskazuje, że za problemowy uznawany jest zły stan zachowania dziedzictwa, co może być przesłanką do wyznaczenia obszaru zdegradowanego, natomiast szczególna forma ochrony danego obiektu (np. status pomnika historii) może skłaniać do włączenia go do strefy przeznaczonej do rewitalizacji.

3. *Smart city* jako miasto współzarządzane przez obywateli a procesy rewitalizacji

Smart city to koncepcja powstała pod koniec lat 90. XX w., charakteryzująca miasta, w których kwestie publiczne rozwiązywane są z wykorzystaniem technologii informacyjnych i komunikacyjnych. Za *smart* można uznać miasto, które inwestuje w kapitał ludzki i społeczny oraz nowoczesną infrastrukturę ICT i e-usługi, w celu osiągnięcia zrównoważonego rozwoju i wzrostu jakości życia poprzez zarządzanie partycypacyjne i odpowiedzialne gospodarowanie zasobami [Caragliu *et al.* 2011]. Problem z jednoznacznym zdefiniowaniem *smart city* wynika z faktu, że odnoszą się z jednej strony do infrastruktury związanej z technologią i informatyką, z drugiej dotyczą innowacji (w tym społecznych i organizacyjnych), a ich celem jest dążenie do zaspokojenia potrzeb wszystkich interesariuszy. Dlatego w literaturze funkcjonują również pojęcia pokrewne (odnoszące się do wybranych aspektów *smart*), takie jak: miasto cyfrowe (*digital city*), miasto kreatywne (*creative city*), miasto wiedzy (*knowledge city*), zielone miasto (*green city*) [Pichlak 2018: 194].

Literatura przedmiotu wskazuje 6 wymiarów *smart city*, tj. *smart economy* (elastyczny rynek pracy, innowacyjność), *smart mobility* (transport i komunikacja), *smart environment* (racjonalne wykorzystanie zasobów zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju, wykorzystanie źródeł energii odnawialnej, zmniejszenie emisji zanieczyszczeń do środowiska), *smart people* (użytkownicy miasta jako inicjatorzy zmian), *smart living* (miasta jako dobre miejsce życia, oferujące wysoką jakość usług publicznych, dostęp do infrastruktur oraz wysoki poziom bezpieczeństwa i dobrą jakość środowiska), *smart governance* (opracowanie procedur współdziałania interesariuszy, wykorzystanie technologii w procesach zarządzania miastem) [Stawasz *et al.* 2012: 100].

Mimo różnic w definiowaniu *smart city* podkreśla się takie wspólne aspekty ich funkcjonowania, jak: technologie, IT, współdecydowanie czy korzyści dla mieszkańców. W tworzeniu podejścia do *smart city* można wskazać pewną ewolucję, od *smart city* 1.0 do *smart city* 3.0.

Koncepcja *smart city* 1.0 dotyczy głównie wdrażania rozwiązań technologicznych, w tym innowacyjnych platform do komunikacji z urzędami oraz w usprawnianiu procesów administracyjnych. Głównym celem podejmowanych działań jest wykorzystanie technologii dla poprawy efektywności funkcjonowania systemów miejskich. Z punktu widzenia partycypacji, w tym modelu *smart city*, nie jest istotne zaangażowanie mieszkańców, a technologie wykorzystywane są głównie do komunikowania i informowania.

Smart city 2.0 to bardziej zaawansowana faza miast inteligentnych, w których celem jest wieloaspektowa poprawa jakości życia mieszkańców. Obecnie większość inteligentnych miast, tak na świecie, jak i w Polsce, to miasta 2.0, wdrażające takie rozwiązania, jak: publiczne sieci WI-FI, zrównoważona mobilność, czujniki np. jakości powietrza czy też inteligentne sterowanie oświetleniem miejskim. W tym podejściu technologia i czynnik ludzki są równie ważne.

Najbardziej zaawansowany etap to *smart city* 3.0, czyli miasto obywatelskie, w którym promowana jest aktywna partycypacja mieszkańców w programowaniu i kreowaniu rozwoju miasta. W tym podejściu rolą władz jest tworzenie infrastruktury i udostępnianie informacji dla mieszkańców, dzięki której możliwa jest współpraca, współdecydowanie i współodpowiedzialność¹⁴. Przykładem takiego podejścia są np. tzw. *open data*, czyli ogólnodostępne dane i statystyki dotyczące miasta (umożliwiają m.in. realizację projektów obywatelskich oraz racjonalne podejmowanie decyzji na podstawie wiarygodnych danych) oraz projekty edukacyjne zmniejszające wykluczenie cyfrowe (dzięki temu wzrasta współdziałanie mieszkańców w decyzjach dotyczących rozwoju miasta) [Dominiak 2019]. Pionierami i liderami *smart city* 3.0 są: Wiedeń, Vancouver, Barcelona, Amsterdam. Miasta 3.0 określane są także jako *Human Smart Cities*¹⁵, czyli miasta wykorzystujące potencjał ludzki i technologiczny do zrównoważonego rozwoju [*Human Smart City*...2019: 7]. W literaturze podkreśla się, że mimo istotnych różnic związanych z zaawansowaniem i modelem wdrażania idei *smart* w miastach, wśród liderów można wskazać kilka cech wspólnych, które mają także punkty styeczne z procesem rewitalizacji (tab. 3).

¹⁴ Właściwie od początku rozwoju koncepcji *smart city* zakładano, że miasto inteligentne to jednocześnie miasto ekologiczne. Dlatego też współcześnie inteligentne miasta wdrażają współdecydowanie do swojej polityki lokalnej związanej z: odpowiedzialnym planowaniem przestrzeni, rewitalizacją i rozwojem różnych przejawów ekonomii współdzielenia (np. sieci wypożyczalni rowerów miejskich, hulajnóg, czy samochodu, w tym elektrycznego, na minuty). W literaturze funkcjonuje pojęcie *eco-cities* (rozumiane jako miasto zapewniające wysoką jakość życia – stosowanie technologii pomaga: zmniejszać niekorzystny wpływ na środowisko np. zanieczyszczenia powietrza, odpady, terenochłonność, zapewnić wysoką jakość wody pitnej, dostęp do wysokiej jakości terenów zielonych, ograniczać zużycie energii, zwiększać produkcję energii odnawialnej, porównaj: [<https://www.betterworldsolutions.eu/top-10-eco-cities/>]) oraz *green cities* (uwzględnianie społecznych i technologicznych aspektów zielonego wzrostu gospodarczego, [Berreta 2018]).

¹⁵ W Polsce potrzebę popularyzacji i wsparcia rozwoju *smart city* 3.0 dostrzega m.in. Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju, które w 2018 r. przeprowadziło konkurs „Human Smart Cities. Inteligentne miasta współtworzone przez mieszkańców”. Laureaci, 25 miast (w tym 2 duże, 15 średnich i 8 miast małych), otrzymali dofinansowanie na realizację projektów z zakresu *smart* (wśród obszarów tematycznych znalazła się partycypacja społeczna i inteligentne zarządzanie miastem, [<https://www.popt.gov.pl/strony/o-programie/wydarzenia/konkurs-dla-samorzadow-human-smart-cities-inteligentne-miasta-wspoltworzone-przez-mieszkanow/>], data wejścia: 2019-09-01).

Tabela 3. Powiązania między cechami *smart city* a procesem rewitalizacji

Cechy wspólne <i>smart city</i> ***	Odniesienie do procesu rewitalizacji
<ul style="list-style-type: none"> Priorytetem we wszystkich aspektach działalności miasta jest człowiek, ale definiowany szeroko, czyli użytkownik miasta (nie tylko mieszkaniec, ale też inwestor, turysta). 	<ul style="list-style-type: none"> Rewitalizacja prowadzona jest przez interesariuszy (Art. 2.1 <i>Ustawy o rewitalizacji</i>). Interesariusze definiowani są szerzej niż mieszkańcy.
<ul style="list-style-type: none"> Użytkownicy miasta są współdecydentami, a miasto działa transparentnie udostępniając informacje i włączając obywateli w zarządzanie. 	<ul style="list-style-type: none"> Proces rewitalizacji prowadzony jest na podstawie partycypacji (na każdym etapie). Zasadami dobrze prowadzonej partycypacji są: jawność, przejrzystość (transparentność), dobra wiara (zasady opisano w rozdziale nt. Interesariuszy).
<ul style="list-style-type: none"> Myśli się o przyszłości miasta (także zapisując ją w programach, politykach lokalnych) w duchu rozwoju zrównoważonego, czyli sprawiedliwości wewnątrz i międzygeneracyjnej, 	<ul style="list-style-type: none"> W programie rewitalizacji formułuje się wizję obszaru po przeprowadzeniu rewitalizacji. Cele rewitalizacji i odpowiadające im kierunki działań, nie mogą pozostawać w sprzeczności z ogólnymi kierunkami rozwoju gminy (zapisanymi m.in. w: strategii rozwoju, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, strategią rozwiązywania problemów społecznych)
<ul style="list-style-type: none"> Miasto wykorzystuje potencjał współpracy różnych interesariuszy, a władze miasta tworzą warunki (umożliwiają) współpracę międzysektorową (np. biznesu, nauki, organizacji społecznych), 	<ul style="list-style-type: none"> Rewitalizacja ma stworzyć warunki do współpracy różnych interesariuszy. W szczególności Komitet Rewitalizacji, zgodnie z Art. 7.1. <i>Ustawy o rewitalizacji</i>, stanowi forum współpracy i dialogu interesariuszy z organami gminy w sprawach dotyczących rewitalizacji.
<ul style="list-style-type: none"> Nowoczesne technologie wspomagają zarządzanie miastem, w tym procedury zarządzania partycypacyjnego. 	<ul style="list-style-type: none"> Zgodnie z wymogami prawnymi rewitalizacja ma być prowadzona (na każdym etapie) jako proces partycypacyjny – wśród wskazanych obligatoryjnych narzędzi i informacji oraz konsultacji są: umieszczenie informacji w BIP urzędu oraz możliwość składania wniosków, uwag <i>online</i>. Inne formy partycypacji, w tym e-partycypacji także mogą być stosowane (samorząd ma obowiązek zastosować co najmniej dwie).

*** cechy zestawiono na podstawie [Human Smart City... 2019: 5–7].

Źródło: opracowanie własne.

Powiązania koncepcji *smart city* i rewitalizacji dostrzec można także w 6 wymiarach *smart city* i przypisanym do nich rodzajom rozwiązań innowacyjnych [Pichlak 2018: 202]. W szczególności wymiary: *smart people* (wszystkie rodzaje innowacji wpływające na poprawę jakości życia), *smart environment* (innowacje ekologiczne), *smart living* (innowacje społeczne), *smart governance* (innowacje w sferze usług i w procesach zarządzania miastem – innowacje organizacyjne), odnosić się mogą do działań i projektów rewitalizacyjnych.

Zarówno władze polskie, jak i UE dostrzegają potrzebę wdrażania innowacyjnych metod zarządzania miastami, w tym ujęcia partycypacji (w szczególności e-partycypacji) w procesie rewitalizacji. E-partycypacja to angażowanie obywateli w proces podejmowania decyzji publicznych, z wykorzystaniem Internetu. Jest to narzędzie e-administracji, ułatwiające obywatelom m.in. udział w procedurach tworzenia dokumentów strategicznych i planistycznych na poziomie lokalnym, regionalnym, krajowym [Słociński, Żelazowski 2015]. Warto zauważyć, że środowisko i narzędzie działań e-partycypacyjnych, czyli Internet, początkowo był wykorzystywany przez jednostki samorządu terytorialnego głównie do digitalizacji zasobów, które podlegały konsultacji, współcześnie coraz częściej służy do aktywnej komunikacji. Obecnie coraz popularniejsze stają się także narzędzia e-administracji umożliwiające załatwianie spraw przez Internet i optymalizację pracy urzędów. Gwałtowny rozwój Internetu, dał możliwość rozwoju społeczeństwa obywatelskiego wykorzystującego narzędzia cyfrowe do współdecydowania o swojej przestrzeni zamieszkania (w bazie dobrych praktyk *smart city* w Polsce odnaleźć możemy m.in. następujące kategorie: systemy pozwalające na dokonywanie obywatelskich interwencji, rozwiązania typu *Living Lab*, dostępność usług *on-line* oraz informatyzację miasta i otwarte dane) [Europejski Kongres Gospodarczy].

Opracowana przez Kingstona drabina e-partycypacji¹⁶ opiera się na komunikacji jedno i dwukierunkowej, gdzie najniższe stopnie związane są z pasywnym zachowaniem partycypujących – mogą oni pozyskać wiedzę (informacje) lub dostarczyć informacji (komunikacja jest jednostronna służą jej strony www oraz ankiety *on-line*), zaś wyższe natężenie e-partycypacji zakłada komunikację dwukierunkową i takie interaktywne formy, jak: fora dyskusyjne, dyskusje *on-line*, wykorzystanie gier oraz technologii 3D, oprogramowania do pracy w grupie, a nawet podejmowanie decyzji *on-line* (tab. 4).

¹⁶ Jej dokładniejszą charakterystykę przedstawiono w rozdziale II. *Interesariusze procesu rewitalizacji*.

Tabela 4. Wybrane narzędzia e-partycypacji

Poziom partycypacji ^{****}	Narzędzia	Komentarze/uwagi
<p>Wysokie nateżenie partycypacji</p> <ul style="list-style-type: none"> – współdecydowanie i współdziałanie 	<p>Budżet obywatelski, jako narzędzie łączące w sobie różne elementy e-partycypacji związane z głosowaniami</p>	<p>W ramach budżetu obywatelskiego możliwe jest zastosowanie następujących narzędzi e-partycypacji:</p> <ul style="list-style-type: none"> • strona internetowa budżetu prezentująca założenia, cele, proponowane projekty i zasady głosowania oraz umożliwiająca samo głosowanie, • platforma umożliwiająca kontrolowanie procesu głosowania, • aplikacja umożliwiająca deliberacje <i>on-line</i>. <p>W praktyce, rzadko stosowane są wszystkie z tych rozwiązań w jednym budżecie, natomiast każdy budżet ma swoją stronę internetową, zawierającą dokładne informacje nt. budżetu, w tym statystyki poprzednich edycji, opisy zrealizowanych projektów.</p>
<p>Średnie nateżenie partycypacji</p> <ul style="list-style-type: none"> – konsultowanie 	<p>Ankiety <i>on-line</i> Elektroniczne formularze zgłaszania uwag i wniosków Geoankieta Geodyskusja Platformy konsultacyjne</p>	<p>Efektywne narzędzia konsultacji, dające możliwość wypowiedzenia się interesariuszom bez ograniczenia czasowego (urzędy, w których można składać wnioski, uwagi pracują w konkretnych godzinach, zaś platformy, formularze i ankiety <i>on-line</i> są dostępne całą dobę).</p> <p>Możliwe jest śledzenie całego procesu, poszczególnych etapów, a nawet szczegółowych uwag, korekt – przez zamieszczanie np. nie tylko projektu dokumentu programowania, który jest procedowany, ale także sprawozdań z poprzednich etapów, zestawień uwag i informacji (wraz z uzasadnieniem) o ich przyjęciu lub odrzuceniu.</p> <p>Coraz popularniejszym narzędziem, szczególnie w dokumentach programowania związanych z planowaniem przestrzeni oraz rewitalizacją jest geoankieta, która pozwala nie tylko zgłaszać propozycje korekt, działań, ale także ich przestrzenny aspekt (na mapie <i>on-line</i> zaznacza się bowiem proponowane lokalizacje).</p> <p>Geodyskusja, pozwala na gromadzenie opinii, odnoszenie się do innych opinii zgłaszanych przez użytkowników procesu, umożliwia także zadawanie pytań i dyskusje, a także subskrybowanie interesujących wątków. Efektem geodyskusji jest baza danych i jej przestrzenne zobrazowanie.</p>

Tabela 4 – cd.

Poziom partycypacji^{***}	Narzędzia	Komentarze/uwagi
Znikome natężenie partycypacji – informowanie	Umieszczanie informacji na stronach internetowych, w Biuletynie Informacji Publicznej (BIP), rozsyłanie <i>newsletter</i> -ów, Rozsyłanie e-maili, umieszczanie informacji w mediach społecznościowych, wysyłanie sms-ów do osób zainteresowanych (zazwyczaj rejestrujących się wcześniej w systemie informacyjnym jednostki samorządu terytorialnego).	Narzędzia w większości pokrywają się z tymi stosowanymi na najniższym poziomie partycypacji, zmienia się jednak motywacja władz. Chcą one dotrzeć z informacją do uczestników procesu programowania i rewitalizacji. Wykorzystanie narzędzi e-partycypacji daje możliwość docierania do szerokiego grona interesariuszy, dzięki różnicowanym komunikatom przygotowanym z uwzględnieniem specyfiki konkretnych mediów (np. inny komunikat na stronie internetowej jednostki samorządu terytorialnego, inny na Twitter). Działanie wymaga znajomości specyfiki mediów społecznościowych, dywersyfikacji przekazu, ale bez zniekształcania informacji.
Bardzo niskie natężenie partycypacji (brak informacji, manipulacja)	Umieszczanie informacji na stronach internetowych, w Biuletynie Informacji Publicznej (BIP), rozsyłanie <i>newsletter</i> -ów	W sytuacji, kiedy władza nie chce podzielić się informacją z mieszkańcami, możliwe jest umieszczenie jej na trudno widocznych podstronach oficjalnego serwisu internetowego jednostki samorządu terytorialnego (docierają do niej wtedy tylko najbardziej dociekliwi). Także sposób przygotowania i prezentowania informacji wpływa na jej odbiór – informacja przygotowana w języku specjalistycznym (często hermetycznym) nie trafi do szerokiego grona odbiorców. <i>Newslettery</i> – często są tematyczne, ich autorzy dokonują filtrowania informacji, mogą ją zniekształcać, budując w odbiorcach niepełne (a czasem wręcz zafałszowane) opinie o procesie.

*** Podział na poziomy partycypacji zgodny z rozdz. 2. nt. Interesariuszy

Źródło: opracowanie własne na podstawie literatury przedmiotu: [Glab, Parés 2015]; [Konsultacje okiełznane 2015]; [Hajduk 2018: 142] i obserwacja uczestnicząca.

Polskie miasta w większości nie wdrażają kompleksowych rozwiązań z zakresu *smart*, w tym i e-partycypacji, koncentrując się na poszczególnych elementach, a nie całościowym procesie. Związane to jest z występowaniem barier we wdrażaniu koncepcji *smart city*, do których zaliczyć możemy: koncentracje miast na działaniach inwestycyjnych, kadencyjność władz i związana z nim możliwa nieciągłość procesów (np. programowania rozwoju, wdrażania rewitalizacji), wreszcie będący naturalną reakcją społeczną opór wobec zmian [Czupich *et al.* 2016: 231]. Pomimo występujących barier, można jednak wskazać w Polsce miasta, które są na drodze do wdrożenia zasad *smart city* 3.0, czyli miasta, które oprócz wdrażania projektów pozwalających na wykorzystanie nowoczesnych technologii, starają się w sposób innowacyjny zwiększyć zaangażowanie mieszkańców w kreowanie polityki rozwoju miasta (w tym rewitalizacji).

Próbując odpowiedzieć na pytanie, które z polskich miast są *smart* można odnieść się do:

- Globalnych rankingów *smart city* (w nich polskie miasta nie należą do liderów np. w raporcie IESE „Cities in Motion Index 2018¹⁷”, w pierwszej 100 znalazły się dwa polskie miasta, tj. Warszawa (pozycja 54.) i Wrocław (pozycja 95.), a w rankingu 2018/19 Top 50 Smart City Government¹⁸ nie znalazło się żadne polskie miasto).
- Rankingu opracowanego przez Politechnikę w Wiedniu obejmującego „European Smart Cities”, gdzie znalazło się pięć polskich miast (Rzeszów – miejsce 48., Białystok – 53., Bydgoszcz – 57., Szczecin – 62., Kielce – 64.)¹⁹.
- Rankingu najbardziej innowacyjnych miast w Polsce 2019²⁰, w którym pierwsze miejsce zajął Gdańsk, drugie Wrocław, trzecie Poznań, a dalej znalazły się takie miasta, jak: Warszawa, Szczecin, Toruń, Katowice, Łódź, Częstochowa, Kraków, Białsko Biała, Białystok.
- Certyfikacji według normy ISO 37120²¹ – Gdynia jako pierwsze miasto w Polsce otrzymała ten certyfikat, posiada go obecnie także Gdańsk i Kielce.

¹⁷ [https://media.iese.edu/research/pdfs/ST-0471-E.pdf].

¹⁸ [https://www.smartcitygovt.com/ data wejścia: 2019-08-22].

¹⁹ [http://www.smart-cities.eu/ranking.html], ranking obejmował miasta średnie z liczbą mieszkańców od 100 do 500 tys., które posiadały co najmniej jeden uniwersytet, data wejścia: 2019-08-20

²⁰ Ranking za rok 2019 przedstawia stan na 31.12.2018, powstał na podstawie 10-punktowej ankiety obejmującej następujące zagadnienia: strategiczny program rozwojowego na kolejne lata, wykorzystania Internetu w komunikacji z mieszkańcami, otwartej i ogólnodostępnej sieci WI-FI, technologii mobilnych, system informacji przestrzennej, system sms informowania i ostrzegania mieszkańców. [https://www.forbes.pl/gospodarka/ranking-najbardziej-innowacyjne-miasta-x-kongres-regionow-2019/eh55s9y, data wejścia: 2019-08-22].

²¹ Certyfikat przyznawany przez kanadyjską organizację World Council On City Data. Polski Komitet Normalizacyjny w lutym 2017 r. opublikował normę PN-ISO 37120:2015-03 *Zrównoważony rozwój społeczny – wskaźniki usług miejskich i jakości życia*. Norma ta proponuje mierzenie rozwoju miast przez 100 wskaźników, z których 46 ma charakter podstawowy, a 54 dodatkowy. Wszystkie wskaźniki zostały podzielone na 17 głównych grup tematycznych, opisujących pojęcie zrównoważonego rozwoju i jakości życia. Są to: edukacja, straż pożarna i reagowanie kryzysowe, bezpieczeństwo, środowisko, ekonomia, finanse, rekreacja, zdrowie, telekomunikacja i innowacja, transport, zarządzanie, energia, schronienie, odpady stałe, woda i kanalizacja, ścieki oraz urbanistyka (porównaj: [https://smartcityblog.pl/iso-37120-jak-zmierzyc-inteligentne-miasto/, www.dataforcities.org, data wejścia: 2019-08-22]).

Chcąc odpowiedzieć na pytanie na ile polskie miasta zaliczone do kategorii *smart* włączają w procesy rewitalizacji rozwiązania z zakresu partycypacji, w tym szczególnie e-partycypacji przeanalizowano programy rewitalizacji trzech wybranych miast. Wybrano do analizy miasta, które znalazły się w co najmniej dwóch cytowanych rankingach, tj.: Białystok, Gdańsk i Kielce (tab. 5).

Analiza materiału zawartego w tab. 5 wyraźnie wskazuje różnice w podejściu do rewitalizacji wynikające ze zmian wytycznych i zasad z poszczególnych okresów programowania. Dokumenty przygotowane po 2015 r. (od kiedy obowiązuje nowe podejście do procesów rewitalizacji), mimo że zostały przygotowane z odniesieniem do różnych podstaw prawnych, opracowano w szerokiej partycypacji, w tym z wykorzystaniem e-narzędzi. Warto zauważyć, że Kielce swój Lokalny Plan Rewitalizacji opracowywały kilka lat wcześniej. Obecnie zmieniały się i regulacje prawne, w tym wymagania dotyczące partycypacji, a i samo miasto dysponuje narzędziami z zakresu e-partycypacji, które mogłyby być wykorzystane do tego typu działań, tj. platformą do konsultacji społecznych (Idea Kielce [<https://idea.kielce.eu/konsultacje/>]), w której znajdują się również zasoby Miejskiego Systemu Informacji Przestrzennej, pozwalające na przestrzenne zobrazowania toczących się konsultacji.

W analizowanych miastach narzędzia z zakresu e-partycypacji dotyczyły głównie polityki informacyjnej oraz konsultacji (znikome i średnie natężenie partycypacji). W żadnym z analizowanych miast nie zidentyfikowano stosowania bardziej zaawansowanych form e-partycypacji, ale warto zauważyć, że stosowano bardzo zróżnicowane formy partycypacji w postaci: warsztatów, spacerów studyjnych, debat. Widać także wyrazie, że wprowadzony przepisami *Ustawy o rewitalizacji* Komitet Rewitalizacji jako ciało doradcze może być forum partycypacyjnym interesariuszy (przykład Gdańska). Analizując dokładne zapisy sprawozdań z konsultacji społecznych można odnieść wrażenie, że istnieje duża potrzeba edukowania interesariuszy w zakresie samego procesu rewitalizacji, jego założeń i celów.

Jako podsumowanie można zacytować fragment stanowiska EUROCITIES²² z 2015 r. nt. inteligentnych miast: *stawanie się inteligentnym miastem oznacza zupełnie co innego dla różnych miast. Natomiast istotne jest włączanie mieszkańców w ten proces: nie można być inteligentnym miastem bez inteligentnych obywateli (smart citizens).*

Jednocześnie projektując i wdrażając włączenie mieszkańców w procesy rozwoju lokalnego, w tym rewitalizacji, należy brać pod uwagę, że dotychczas stosowane mechanizmy, takie jak konsultacje społeczne, badania opinii czy urzędowe okienka przestają odpowiadać współczesnym potrzebom cyfryzującego się społeczeństwa

²² Stowarzyszenie dużych miast europejskich, utworzone w 1986 r., przez burmistrzów sześciu miast, tj.: Barcelony, Birmingham, Frankfurtu, Lyonu, Mediolanu, Rotterdamu. Obecnie liczy 140 członków – z Polski do Stowarzyszenia należy 10 miast [<http://www.eurocities.eu/eurocities/home>, data wejścia: 2019-08-19].

Tabela 5. Narzędzia partycypacji w procesie rewitalizacji w wybranych smart city

Nazwa miasta/ informacje o programie rewitalizacji	Białystok	Gdańsk	Kielce
Program rewitalizacji (rok uchwalenia) Dostęp online do dokumentu i sprawozdań/ raportów z partycypacji (adres strony)	<ul style="list-style-type: none"> Program rewitalizacji miasta Białegostoku na lata 2017–2023 (2017) [https://www.bialystok.pl/pl/dla_mieszkanow/rewitalizacja/] [program-rewitalizacji-miasta-bialegostoku-1.html] 	<ul style="list-style-type: none"> Gminny Program Rewitalizacji Miasta Gdańska na lata 2017–2023 (2017, aktualizacja 2019) [https://www.brg.gda.pl/doc/gpr/gminny%20program%20rewitalizacji%20miasta%20gdanska.pdf] 	<ul style="list-style-type: none"> Aktualizacja Lokalnego Planu Rewitalizacji obszarów miejskich, przemysłowych i powojaskowych w mieście Kielce na lata 2014–2020 [http://www.bip.kielce.eu/documents/1036567/2805087/Aktualizacja+LPR.pdf]
Podstawa prawna opracowania	Ustawa z 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym oraz Wytoczne w zakresie rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014–2020	Ustawa z 9 października 2015 r. o rewitalizacji	Ustawa z 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym
Obszar rewitalizacji (%): <ul style="list-style-type: none"> Powierzchnia Ludność 	<ul style="list-style-type: none"> Powierzchnia: 19,4% Ludność: 29,5% 	<ul style="list-style-type: none"> Powierzchnia: 1,92% Ludność: 7,22% 	Program opracowany na założeniach i wytycznych dla poprzedniego okresu programowania, aktualizacja rozpoczęta pod koniec 2013 r. Program dotyczy strefy terenów miejskich, terenów po dawnych kamieniołomach – tereny przemysłowe, tereny powojaskowe – obiekty Koszarowe Jednostki Wojskowej 3417

Tabela 5 – cd.

Nazwa miasta/ informacje o programie rewitalizacji	Białystok	Gdańsk	Kielce
Zastosowane narzędzia z zakresu partycypacji w kontekście <i>smart city</i> 3.0 (w tym e-partycypacji)	Na etapie delimitacji obszaru ankieta internetowa Wyznaczenie obszaru zdegradowanego i rewitalizacji – warsztat diagnostyczno-strategiczny Badanie CAWI – uwagi do diagnozy (na stronie internetowej opublikowano roboczą wersję diagnozy) i formularz do zgłaszania uwag Kawiarenka obywatelska zorganizowana przez Federację Organizacji Pozarządowych miasta Białystok 9 spotkań warsztatowo-konsultacyjnych – zdefiniowanie problemów Możliwość zgłoszenia pomysłu na projekty rewitalizacyjne (karta projektu była dostępna <i>on-line</i> i w wersji papierowej, którą można było złożyć w 5 punktach w mieście)	Delimitacja obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji – konsultacje społeczne Określenie problemów i potrzeb na obszarach rewitalizacji – konsultacje społeczne, w tym spacery badawcze w wyznaczonych obszarach Konsultacje społeczne GPR Konsultacje w ramach opracowania GPR prowadzone były w każdym z obszarów rewitalizacji Na początku procesu prowadzone były kilkunastkowe punkty informacyjne nt. procesu rewitalizacji, można w nich było także wypełnić krótką ankietę, zgłosić opinie, uwagi. Spacer badawczy – wskazanie problemów, potrzeb Warsztaty tematyczne dotyczące generowania pomysłów na rozwiązanie problemów i zgłaszanie propozycji projektów przez interesariuszy Konsultacje projektu GPR • do projektu można było zgłosić uwagi pisemne w postaci papierowej lub elektronicznej z wykorzystaniem formularza – zgłoszono łącznie 278, które rozpatrzone w następujący sposób: 4 uwzględniono, 11 nie uwzględniono, pozostałe uznano za niezasadne, nie odnoszące się w większości do problemów poruszanych w programie rewitalizacji i samego procesu rewitalizacji	Wnioski do aktualizacji można było składać drogą elektroniczną. Konsultacje dokumentu odbywały się z możliwością składania uwag Dokument jest trudny do odnalezienia w zasobach internetowych miasta, w samym LPR brakuje informacji nt. konsultacji społecznych i ewentualnej partycypacji w opracowaniu dokumentu

<p>Komitet Rewitalizacji</p> <ul style="list-style-type: none"> • czy powołano • skład 	<p>Na etapie konsultacji dokumentu możliwe było składowanie uwag za pomocą formularza oraz zorganizowano otwartą debatę. Opracowaniu dokumentu na każdym etapie towarzyszyła akcja informacyjno-promocyjna: informacja na stronie internetowej, mailing do interesariuszy przy każdym kolejnym etapie, plakaty i ulotki dostępne m.in. w komunikacji publicznej, spoty telewizyjne.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • odbyły się spotkania informacyjne o projekcie dokumentu w każdym z obszarów rewitalizacji (uczestniczyło w nich od 42 do 62 osób) • debata z grupami przedstawicielskimi (uczestniczyło 36 osób) <p>Prowadzono akcję informacyjno-promocyjną z wykorzystaniem portalu informacyjnego [www.gdansk.pl], ogłoszeń na portalu społecznościami Biura Rozwoju Gdańska, mailingu do Rad Dzielnic i Radnych Miejskich, mailingu z zaproszeniami szczególnie do organizacji działających na terenie obszarów rewitalizacji.</p>	
	<p><i>Nie dotyczy</i></p>	<p>Przeprowadzono, zgodnie z wymogami ustawy, konsultacje społeczne dotyczące projektu uchwały Rady Miasta Gdańska w sprawie przyjęcia Regulaminu określającego zasady wyznaczania składu oraz zasady działania Komitetu Rewitalizacji – konsultacje w formie uwag w postaci papierowej i elektronicznej, otwarte spotkanie konsultacyjne, zbieranie uwag ustnych do protokołu</p> <p>Złożono łącznie 36 uwag (33 pisemne i 3 ustne) uwzględniono 16, częściowo uwzględniono 6, pozostałe nie zostały uwzględnione</p> <p>Komitet powołano na 5 lat w składzie 25 osób przedstawicieli następujących interesariuszy: 4 mieszkańcy – jeden z każdego obszaru rewitalizacji, – co najmniej 2 przedstawicieli właścicieli, użytkownicy wieczyści nieruchomości i podmioty zarządzające nieruchomościami znajdującymi się na tym obszarze</p>	<p><i>Nie dotyczy</i></p>

Tabela 5 – cd.

Nazwa miasta/ informacje o programie rewitalizacji	Białystok	Gdańsk	Kielce
		<ul style="list-style-type: none"> – co najmniej 2 przedstawicieli mieszkańców Gminy Miasta Gdańsk, innych niż mieszkańcy obszarów rewitalizacji – co najmniej 2 przedstawicieli podmiotów gospodarczych prowadzących działalność na terenie Miasta Gdańska – co najmniej 4 przedstawicieli podmiotów prowadzących na terenie rewitalizacji działalność społeczną (w tym organizacji pozarządowych i grup nieformalnych) – przedstawiciele innych podmiotów wskazanych w art. 2 ustawy. <p>Do tej pory (stan 31 sierpnia 2019 r.) odbyło się 12 posiedzeń Komitetu – protokoły są dostępne <i>on-line</i> [https://www.brg.gda.pl/rewitalizacja/komitet-rewitalizacji]</p>	

Źródło: opracowanie własne.

i wzrastającej polaryzacji i wykluczeń także cyfrowych. Trzeba o tym pamiętać bez względu na to, według którego modelu miasto dąży do bycia inteligentnym. Jednym z narzędzi szerszego włączenia we współdecydowanie, współzarządzanie i współodpowiedzialność za rozwój lokalny, może być proces rewitalizacji, zakładający z definicji jako kluczowy czynnik społeczny, polegający na jak najszerszym włączeniu interesariuszy (także z wykorzystaniem wszystkich dostępnych narzędzi, w tym e-partycypacji).

4. Rewitalizacja z perspektywy terytorialnego podejścia do rozwoju

Dynamicznie rozwijające się od dwóch dekad podejście terytorialne do procesów rozwoju miast i regionów zyskuje na znaczeniu w interpretacji procesów rewitalizacji i staje się coraz popularniejszą perspektywą ich analizy. W podejściu terytorialnym obszar rewitalizacji oznacza znacznie więcej niż tylko przestrzeń fizyczną, posiadającą czytelne granice, oferującą bliskość geograficzną i relacje oparte na sąsiedztwie. Terytorium jest miejscem budowania relacji i wzorów zachowań, wspólnego tworzenia zasobów, kumulacji informacji, wiedzy i umiejętności. Jest źródłem kreatywności i procesów innowacji. Jest to przestrzeń zbudowana przez aktorów – lokalne jednostki społeczne i gospodarcze, ich interakcje i relacje sieciowe, wzajemność i współdziałanie. W tym podejściu, obszar rewitalizacji stanowi swoiste mikroterytorium stworzone przez aktywność lokalnych aktorów.

W terytorialnym podejściu obszar rewitalizacji jest miejscem posiadającym własną dynamikę i ścieżkę rozwoju, silny instytucjonalny, kulturowy i historyczny kontekst (miejsce ewolucyjnie ukształtowane). Jego rozwój jest wypadkową złożonego zbioru relacji zachodzących pomiędzy podmiotami funkcjonującymi w przestrzeni. Podmioty te są aktorami zlokalizowanymi i zaangażowanymi – umiejscowionymi zarówno w przestrzeni geograficznej i gospodarczej, jak i w wiązce wzajemnych relacji warunkujących ich aktywność [Jewtuchowicz 2005].

Podejście terytorialne do procesów rewitalizacji postuluje Skalski, wskazując że w procesach rewitalizacji cały wysiłek powinien koncentrować się na płaszczyźnie terytorialnej, po to aby wykorzystać dostępne sposoby kreowania rozwoju i możliwości istniejące w danej przestrzeni. Wymaga to porzucenia topograficznego wyobrażenia terytorium i perspektywicznego ujęcia współzależności partnerów. Znajomość terytorium to znajomość krzyżowania się rozmaitych sieci, sprzężeń, przepływów [Skalski 1996: 118–119].

Terytorialne podejście do procesów rewitalizacji silnie podkreśla zakorzenienie procesów rewitalizacji i ich osadzenie w środowisku społecznym, kulturowym i instytucjonalnym. Eksponuje konieczność zakotwiczenia aktywności podejmowanej na

zdegradowanym obszarze w relacjach społecznych. To zakorzenienie procesów rewitalizacji dokonuje się poprzez tradycje, normy i zwyczaje, kulturę czy zasady współpracy w środowisku lokalnym, które są zróżnicowane przestrzennie i mocno zależą od danego miejsca [Evans, Jones 2008; Grzesiuk 2015].

Podstawą sukcesu w procesach rewitalizacji jest odnalezienie i waloryzacja kapitału terytorialnego, obejmującego zarówno elementy materialne, jak i niematerialne, choć znaczenie tych drugich jest kluczowe. W klasycznej interpretacji kapitał terytorialny to wszystkie elementy danej przestrzeni, które powstają w wyniku kumulacji, interakcji i synergii, tworząc specyficzność miejsca. Są to sterytorializowane zasoby, takie jak dziedzictwo kulturowe, kapitał społeczny i relacyjny, system norm i regulacji terytorialnych. Do kapitału terytorialnego zaliczane są także zdolności do kooperacji, kreatywność, klimat biznesu, czy *know-how* i zdolności innowacyjne [Camagni 2009: 118–132; Camagni, Capello 2013: 1383–1402].

Kapitał terytorialny na obszarze rewitalizacji powstaje zarówno w wyniku przemyślanych decyzji i procesów koordynacji i zarządzania, jak i w sposób niezamierzony – oddolnie i spontanicznie, w wyniku interakcji społecznych i gospodarczych, nastawionych na budowanie relacji i zasobów danego miejsca. Stanowi on o odmienności miejsca i jego niepowtarzalności w wymiarze kulturowym, przestrzennym, społecznym i gospodarczym. Tworzą go wszystkie te elementy, które czynią z obszaru rewitalizacji niepowtarzalną społeczno-terytorialną strukturę [Nowakowska 2018]. Specjaliści są zgodni, że zdolności rozwoju konkretnych miejsc w dużym stopniu tkwią w sile sterytorializowanych i niepowtarzalnych zasobów i są to bardziej wartościowe zasoby niż względnie powszechna dostępność do kapitału czy infrastruktury. Zasoby te tworzą zdolności miejsca do transformacji i kreowania przewag konkurencyjnych, stanowią o bogactwie obszaru rewitalizowanego i stają się źródłem jego odnowy.

Terytorialny paradygmat rozwoju narzuca nowy sposób myślenia i prowadzenia polityki rewitalizacyjnej. Postulowane jest uterytorialnienie interwencji publicznej (*place-based policy*) poprzez większe uwzględnienie endogenicznych mechanizmów rozwoju i specyficznych zasobów tworzących kapitał terytorialny obszaru rewitalizacji. Eksponowana jest konieczność uwzględnienia zróżnicowanych sposobów koordynacji zachowań podmiotów i kształtowania polityki rozwoju (ang. *territorial governance*). W sferze implementacji sterytorializowanej polityki rewitalizacji postulowane jest [Nowakowska 2017]:

1. Zwiększenie zaangażowania podmiotów lokalnych oraz wzmocnienie dialogu społecznego i współdziałania na rzecz rewitalizacji.
2. Orientacja polityki rewitalizacji na budowanie kapitału terytorialnego, szczególnie sieci współpracy, kapitału relacyjnego i społecznego.
3. Budowanie partnerstwa instytucjonalnego i integracja oddziaływania podmiotów publicznych (podmiotowa i sektorowa integracja polityki rewitalizacji) – tworzenie wielopoziomowego systemu zarządzania (*multi-level governance*).

4. Zwiększenie mechanizmów koordynacyjnych aktywności podejmowanych przez różne podmioty.

5. Odejście od rozproszonych i fragmentarycznych interwencji na rzecz zindywidualizowanych i zintegrowanych projektów, zaadresowanych do konkretnego terytorium.

W praktyce terytorializacja polityki rewitalizacyjnej polega na dostosowaniu rozwiązań metod i narzędzi jej kształtowania do specyficznych potencjałów, uwarunkowań i potrzeb obszaru rewitalizacji. Eksponowana jest konieczność odejścia od implementacji typowych i wystandaryzowanych działań na rzecz mocno zindywidualizowanej interwencji publicznej, zaadresowanej do rewitalizowanego miejsca. Takie podejście podkreśla, że immanentną cechą procesów rewitalizacji jest ich indywidualny przebieg, każdorazowo zdefiniowany przez kapitał terytorialny, na którym się ona odbywa. Z tego powodu podobne programy przekształceń, instrumenty i mechanizmy realizacji działań stosowane na różnych obszarach mogą przynosić odmienne efekty.

Podejście terytorialne eksponuje, że sukces w odnowie obszarów rewitalizowanych nie zależy jedynie od ilości i jakości zasobów materialnych, ale zdeterminowany jest bogactwem i komplementarnością zasobów niematerialnych, nierozłącznie związanych z danym miejscem, zakorzenionych w lokalnych sieciach relacji, rynku pracy, lokalnej kulturze i instytucjach. Celem procesów rewitalizacji staje się odtworzenie i kreowanie tego kapitału terytorialnego poprzez zindywidualizowany pakiet działań, dobrze dopasowany do specyfiki i zasobów danego miejsca. Tak rozumiana polityka rewitalizacji, przez uruchomienie mechanizmów synergicznych i pozytywnych efektów zewnętrznych, skutkować powinna trwałością i efektywnością przekształceń obszaru rewitalizacji.

Podejście terytorialne eksponuje społeczną płaszczyznę rewitalizacji, rozumianą nie tyle jako pakiet działań zorientowanych na eliminację dysfunkcji danego miejsca (problemów i barier społecznych), ile jako działania zorientowane na kreowanie i wykorzystanie kapitału ludzkiego, społecznego, relacyjnego czy instytucjonalnego zbudowanego lokalnie i mocno determinującego sukces procesów rewitalizacji [Agger, Jensen 2015]. W tym podejściu obszar rewitalizacji stanowi przede wszystkim konstrukt społeczny, posiadający swoją społeczną logikę i architekturę. Sukces działań rewitalizacyjnych nie jest warunkowany aktywnością władz lokalnych – podmiotów odpowiedzialnych za politykę rozwoju, ale pochodzi z mobilizacji lokalnej społeczności i innych podmiotów współtworzących terytorium [Dobbs, Moore 2002].